

УДК 347.63

К. Глиняна,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

На перших етапах формування приватного права немайновим правам приватної особи не приділялось суттєвої уваги. Немайнові блага – життя, недоторканість, свобода – охоронялись шляхом встановлення покарань за посягання на них. При цьому в цивільно-правовому аспекті вони розглядалися частіше як складова частина прав власника. Так, у Стародавньому Римі голова патріархальної сім'ї мав право витребувати будь-якого члена своєї «сім'ї» за речовим віндікаційним позовом. Він був наділений правом «життя» або «смерті» своїх підвладних. Підвладну людину можна було «видати головою для відшкодування шкоди», що означало передачу людини в кабалу кредиторю.

Разом із тим уже в римському приватному праві існували норми, спрямовані на регулювання та захист деяких особистих немайнових прав фізичних осіб. Зокрема, передбачалося право на винагороду за немайнову шкоду, наприклад, у випадку так званої «особистої образи» (асію ішигіашт).

У першій збірці писаного давньоруського права «Руській правді» передбачався захист права на життя шляхом покарання порушника, хоча само право не проголошувалось.

У Російській імперії використовувалася конструкція групової, сімейної честі, згідно з якою вважалося, що порушення певних правил поведінки ганьбить честь усієї сім'ї. Поняття честі було пов'язано з родом, походженням, розглядалось як привілей дворянства, хоча селяни були безправними.

До окремих питань закріплення немайнових прав звертався видатний

цивіліст, історик права І.А. Покровський (1868–1920). Досліджуючи питання про те, яким має бути право, що відповідає сутності і природі людини, він звертав увагу, що ще представники старої природно-правової школи – Гуго, Грацій, Томазій, Вольф тощо – побудували вчення про права особистості, стверджуючи, що з народженням людина набуває природне право на захист життя, свободи, тілесної недоторканості. В Австрійському Цивільному кодексі окремим параграфом було визначено: «Кожна людина має природжені права, що диктуються самим розумом, і внаслідок цього вона має поважатись як особистість». Проте в першій половині XIX ст. на зміну природно-правовій доктрині прийшло «реалістичне» вчення, згідно з яким суб'єктивне немайнове право в окремій особі може виникнути лише в разі порушення закону, посягань на її життя або недоторканість тощо. І тільки тоді виникає право на відшкодування.

Але вже наприкінці XIX ст. знов виникла потреба в регламентації немайнових прав. Германське та Швейцарські Уложення визнавали право на ім'я та інші «особисті відносини», юриспруденцією напрацьовувались питання охорони особистого життя, честі [1, с. 121–125]. Досліджуючи тенденцію цивільного права до визнання особистості як такої, Покровський наголошував, що суспільство не є стадом однорідних особнів, а є союзом самостійних особистостей, що мають право на індивідуальність. Будучи прихильником захисту духовного, немайнового інтересу окремої особи, він був прибіч-

ником введення в законодавство права на відшкодування немайнової шкоди. Противники відшкодування немайнової шкоди посилалися на те, що вона не може бути оцінена грошима, а, крім того, небажана, оскільки принижує ті самі духовні блага, які має охороняти і звеличувати. Відстоюючи власну точку зору, Покровський посилався на те, що «навіть недосконалий захист містить нагадування про необхідність бережливого ставлення до немайнових інтересів людини».

З перших років існування радянської держави законом не заперечувався захист немайнових прав на загальних підставах, разом із тим інтереси окремої особистості тривалий час розглядалися під кутом зору її співвідношення з інтересами колективу і суспільства. Визнавалось, що використання особистих прав і задоволення духовних потреб може здійснюватись лише відповідно до суспільних інтересів. Головним мірилом було виконання суспільного, трудового обов'язку, взаємозв'язок людини з колективом, де будь-яке безчестя спричиняє шкоду честі й гідності всього колективу. Так, наприклад, у перші роки радянської держави відкрито проголошувалась боротьба з лікарською таємницею. Мотивуючи свої переконання, перший нарком охорони здоров'я РРФСР Н.А. Семашко говорив, що в капіталістичних країнах немає точного обліку венеричних захворювань лише тому, що лікарі укривають їх. А роблять вони це з єдиною метою – за нерозголошення таємниці отримують від пацієнта посилені гонорар. За його висловом, «питання так званого збереження лікарської таємниці для радянського лікаря вирішуються просто: інтереси колективу вище за інтереси окремого лікаря». Згодом Велика Медична Енциклопедія хоча й містила статтю про лікарську таємницю, але лікарям рекомендували не розголошувати професійні таємниці лише з метою того, щоб вони не уникали відвідування лікаря.

За радянські часи вперше Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік (1961 р.) і прийняті на їх підставі цивільні кодекси радянських республік закріпили регулювання окремих особистих немайнових прав. Це право на честь і гідність (ст. 7 Основ, ст. 7 ЦК УРСР, ст. 7 ЦК РРФСР), право на власне зображення (ст. 514 ЦК РРФСР), право на приватні листи (ст. 491 Казахської РСР, ст. 540-1 Узбецької РСР). Інші немайнові права підлягали захисту з урахуванням загальних норм.

Тривалий час особисті немайнові права людини в цивільному кодексі УРСР не містили позитивного регулювання, тобто не визначався їх зміст. Навіть право на захист честі, гідності й ділової репутації, передбачене в ст. 7, Цивільним кодексом не розкривалося повною мірою.

Ратифікація Україною 17 липня 1997 р. Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини зумовила необхідність розширення меж законодавчого регулювання особистих немайнових прав. Зміни в політичній, економічній і соціальній сферах життя, які відбулися у зв'язку з європейським вибором України, орієнтація законодавства на європейський рівень захисту прав людини призвели до докорінних реформ цивільного законодавства. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року, містить окрему книгу (книга друга), присвячену особистим немайновим правам людини.

Проблема особистих немайнових прав особи, громадянина (а не лише батьків і дітей) є однією з найважливіших у цивілістиці. Кожна особа у правовій державі має відчувати свою соціальну захищеність; повага до особистості є в такому суспільстві нормою повсякденного життя.

Діюча сьогодні конституційна формула на перший план висуває не потреби людини та їх задоволення, а саму людину як самостійну суверенну особистість, здатну турбуватися про саму себе. Для цього людині

надаються загально визнані права та свободи, а держава повинна взяти на себе обов'язок гарантувати їх. Проголошення людини найвищою цінністю в суспільстві та державі вимагає перегляду правової системи. Така реформа законодавства зараз почалася.

Регулювання Цивільним, Сімейним кодексами особистих немайнових відносин, які не пов'язувалися з майновими, розпочалося тридцять років тому і зводилося головним чином до забезпечення захисту честі, гідності та ділової репутації. Так зване «позитивне» регулювання цих відносин або взагалі не здійснювалося, або було винесене за межі цивілістичного правового матеріалу, хоча за своїм змістом мало б належати саме до цивілістики.

Зміни, що сталися останніми роками в Україні, дали можливість нам побачити та оцінити себе в загальноєвропейському, загальносвітовому контексті й одночасно спричинили ламання стереотипів як щодо кількісного складу особистих немайнових прав, так і щодо їх якісного цивілістичного наповнення та способів захисту [2, с. 48].

Такий підхід до вирішення проблеми цілком відповідає Конституції України, другий розділ якої присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина.

Особисті немайнові права регулюються різними галузями законодавства – державним, цивільним, сімейним, трудовим та іншими. У зв'язку з тим, що немайнові права встановлюються Конституцією України, представляється необхідним зупинитися на співвідношенні конституційних та галузевих немайнових прав. Згідно з дослідженнями представників науки державного права окреме конституційне право належить не тільки всім громадянам взагалі, а й кожному громадянину окремо і визначає зв'язок між громадянином та державою загалом [3, с. 39–40].

Конституційні права складають державно-правовий інститут, однак у науковій літературі існують різні точки

зору щодо його змісту. Так, за думкою одних, у цей інститут треба включити всі записані в Конституції права і обов'язки. Інші вважають, що до змісту державного права відносяться ті норми, які стосуються політичних прав та свобод громадян.

Треба погодитися, що всі закріплені в Конституції права громадян складають інститут державного права. До числа конституційних по своєму рівню та значенню відносяться також права, що закріплюються в Декларації прав та свобод людини та громадянина. Представники державного права вважають, що конституційні права, які закріплюються в інших (крім Конституції) актах, отримують таким чином конкретизацію та розвиток. І з цим частково можна погодитися, але при цьому все ж таки необхідно відрізнити конституційне право від галузевого суб'єктивного права з однаковою або схожою назвою. Очевидно, що конституційні права громадян не повинні ототожнюватися з правами, що набуваються в результаті вступу в ті чи інші конкретні правовідносини, їх юридична природа відрізняється.

У сімейному праві особисті немайнові права мають вирішальне значення, займають суттєве місце. У родині виникають досить складні людські відносини як майнового, так і немайнового характеру.

Своєрідність останніх, їх тісний зв'язок зі світом почуттів не змінюють загального положення, будучи різновидом суспільних відносин, вони також потребують правового регулювання. Його специфіка та особливості в більшості своїй залежать від тих змін, що відбуваються в суспільстві. Особливістю сімейних немайнових прав являється те, що вони виникають тільки між фізичними особами і виникають з обставин, що прямо передбачені Сімейним кодексом України (шлюб, спорідненість, усиновлення та ін.) та зареєстровані у встановленому державою порядку.

Для дослідження особливостей правовідносин батьків і дітей необхідним є визначення поняття та сутності немайнових правовідносин взагалі. Насамперед слід звернути увагу на те, що особисті немайнові права є специфічними, оскільки, як випливає із самої назви, вони є немайновими. Вони позбавлені економічного змісту, не мають грошової оцінки. Проте це не означає відсутності будь-якого зв'язку між ними та майновою сферою.

З іншого боку, порушення особистого немайнового права примушує особу до витрат, завдає їй майнових та душевних збитків, які можуть вплинути на її майновий стан у майбутньому. Але при цьому обсяг та склад немайнових прав громадян не знаходиться в залежності від обсягу та складу майна [4, с. 254]. При цьому їх немайновий характер не означає, що вони взагалі не мають цінності, адже неможливо лише точно оцінити ті чи інші особисті права, в тому числі немайнові права батьків і дітей.

Тому особисті немайнові права не можуть сприйматися й аналізуватися поза іншими правами особи, вони є складовою частиною єдиної системи прав, якими особа володіє і які підпорядковує своїм інтересам. Усі немайнові права об'єднуються тим, що вони служать визнанню за особою її моральної цінності.

Інститут особистих немайнових прав дозволяє відрізнити одного суб'єкта права від іншого, охороняє їх самобутність та своєрідність. Особисті немайнові права належать усім без винятку фізичним особам незалежно від віку, дієздатності, національності та інших особливостей, зокрема від того, де та у зв'язку з якими обставинами життя вони опинилися.

Специфічним для особистих немайнових прав є момент їх виникнення. Основна частина цих прав виникає з моменту народження і у зв'язку з народженням людини в тому чи іншому суспільстві. Для інших моментів їх виникнення не має точної фіксації: він пов'язується з різними обстави-

нами, які зумовлюються багатьма чинниками.

Особисті немайнові права тісно і нерозривно пов'язані з особою їх носія. Вони не можуть бути в нього відібрані. Цих прав не можна позбавити.

Всі особисті немайнові права в юридичній літературі пропонується поділяти на окремі види. Так, В.А. Рясенцев пропонує систематизувати особисті права в залежності від інтересів, що становлять особисті права, від їх походження та зв'язку з тими чи іншими сторонами життя за такою схемою. Перша група – немайнові блага, невід'ємні від людського життя; друга – немайнові блага, які індивідуалізують громадянина в колективі; третя – немайнові інтереси у сфері шлюбного сімейного права; четверта – немайнові інтереси, що витікають з участі громадян у суспільній праці, з реалізації права на освіту та права на відпочинок; п'ята – немайнові інтереси у сфері майнових відносин [5, с. 26–27].

Згідно з іншою думкою, найбільш правильним критерієм для класифікації немайнових прав можуть бути духовні блага, невід'ємно належні особистості. На підставі цього критерію немайнові права поділяються на: а) права, що індивідуалізують громадян у суспільстві; б) права на особисту недоторканість; в) права на тайну особистого життя; г) права, що сприяють всебічному розвитку особистості та прояву її творчої індивідуальності.

Виказується думка, згідно з якою підставою для класифікації особистих немайнових прав є їхня юридична природа, галузева специфіка їх прояву, особливості засобів реалізації, духовно-моральні засади їх існування. З урахуванням вказаного пропонується класифікувати особисті немайнові права так: 1) права, невід'ємні від особи; 2) права на проявлення соціальних якостей особи; 3) права на недоторканість сфери особистого життя та його таємниці; 4) права на творчу діяльність та використання її результатів [6, с. 60–61].

Пропонується також відрізнити п'ять видів особистих немайнових прав: 1) права, які індивідуалізують громадянина як особистість; 2) права, що забезпечують особисту свободу громадян; 3) права, що виникають унаслідок творчої діяльності; 4) особисті права в сімейних відносинах; 5) особисті права, що виникають у результаті вступу громадян у трудові, колгоспні та інші правовідносини [7, с. 102].

Наведені класифікації особистих немайнових прав так чи інакше відображують увесь комплекс особистих немайнових прав фізичної особи, і при цьому майже в усіх класифікаціях окреме місце займають немайнові права у сфері сімейних відносин, що свідчить про їх особливість, відмінність від інших та значущість [8, с. 29–30].

Серед цілої низки особистих немайнових прав фізичної особи в контексті даного дипломного дослідження насамперед необхідно виділити одне з основних прав людини – право на сім'ю.

Сім'я – це окрема суспільна ячейка; нікого не можна примушувати до створення сім'ї чи тримати в ній всупереч його волі. Сім'я була й залишається природним та основним осередком суспільства. Намагання радянської ідеологічної машини утвердити у свідомості громадян переконання, що таким осередком є трудовий колектив, виявилися марними. Право на сім'ю включає право створити сім'ю та право жити у ній. Таке право фізичної особи вперше окремо закріплено в статті 282 проекту нового Цивільного кодексу.

Життя сім'ї, звичайно, проходить у визначеній послідовності. Її початком, як правило, являється укладення шлюбу, кінцем – його припинення, хоча деякі сімейні відносини можуть існувати й далі. Між цими межами лежить сумісна діяльність подружжя, батьків, яка регулюється правилами, що відносяться до прав та обов'язків членів сім'ї як особистого, так і майнового характеру.

Найпоширенішою і найбільш ефективною формою організації сімейного

життя з погляду інтересів подружжя, їхніх дітей, та й з погляду інтересів суспільства є шлюб. Держава надає перевагу саме шлюбній формі організації сімейного життя. Перебування в шлюбі й нині залишається у суспільній свідомості елементом престижу. Шлюб розцінюється як запорука міцності сім'ї, хоча не завжди реально виступає такою.

Не всі відносини можна називати подружніми. Реєстрація зв'язу подружжя, якщо воно веде дійсно реальне, фактичне подружнє життя. Без цього реєстрація втрачає всяку розумну підставу. Подружжя повинно жити відповідно із законом шлюбу, його внутрішньою волею та бажанням.

Факт реєстрації шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану породжує взаємні права і обов'язки подружжя. Ці права та обов'язки складні та різноманітні. Протягом, як правило, досить довгого сумісного життя подружжя вступає поміж собою в різноманітні відносини. При цьому значна частина таких відносин взагалі не регулюється правом. Досить широке коло відносин (як примусити людей покохати одне одного, чи поважати, чи вибачати образу та інші) не підлягають правовому регулюванню. До того ж зайве втручання у сферу особистих відносин подружжя, їх детальна регламентація могли б мати навіть негативні наслідки [9, с. 82].

Досить важлива частина особистих відносин між подружжям регулюється не нормами права, а принципами моралі й загальними правилами співжиття. Однак, незважаючи на те, що ці відносини не регулюються правом, вони мають великий вплив на поведінку подружжя під час здійснення ними своїх прав. Тут у високій мірі проявляється тісний зв'язок і взаємодія права та моралі, що особливо важливо враховувати в процесі застосування тих норм сімейного законодавства, які регулюють особисті відносини подружжя.

І сімейне законодавство, і мораль виступають у ролі регуляторів суспільних відносин. Сімейне право впливає на поведінку людини – учасника шлюбно-сімейних відносин, користуючись визначеними засобами, норми моралі – засобами, якими вони володіють. Але незалежно від засобів впливу, за допомогою норм сімейного права та норм моралі здійснюється ніщо інше, як процес регулювання.

Якщо порівняти норми сімейного права та моралі, то можна помітити, що і перші, і другі говорять про винну поведінку. Наприклад, необхідно чесно ставитися до сім'ї, до виконання сімейних прав та обов'язків, необхідно поважати один одного і так далі. Тобто елемент необхідної винної поведінки відноситься до числа ознак, що об'єднують норми сімейного права та моралі, які регулюють особисті відносини в сім'ї.

Розглядаючи співвідношення норм сімейного права та моралі, необхідно сказати про єдність цілей, що стоять перед ними.

Будь-які норми сімейного права, що призначені для регулювання особистих немайнових відносин, мають своєю метою вдосконалення людини, створення стимулу для вчинків, які не порушують інтереси суспільства та особистості. Аналогічну мету переслідують і норми моралі, для яких високоморальна поведінка в будь-якій галузі суспільних відносин, у тому числі й сімейних, являється бажаним результатом.

Однак така схожість норм сімейного права та моралі, наявність однакових за своєю сутністю підстав, що визначають їхню природу, збіг цілей, що вони переслідують, не означає їх тотожності. Норми сімейного права і моралі відрізняються між собою, оскільки не збігаються передусім за способами виявлення, забезпечення, сфери дії характеру вимог і ступеню диспозитивності.

Звичайно, правовими нормами регулюються тільки ті суспільно значущі особисті відносини, вплив моралі на

які не завжди ефективний, а самі ці відносини мають життєво важливе значення для нормального розвитку особистості, зміцнення сім'ї. Тому держава не може залишити їх поза сферою правового регулювання, незважаючи на особистий характер останніх, оскільки повинна забезпечити всім своїм громадянам свободу волевиявлення, рівність перед законом тощо.

Ключові слова: малолітні та неповнолітні особи, немайнові права, розвиток законодавства, дитина, подружжя, правовий захист, правове регулювання, держава, гарантії реалізації прав.

Головною метою цієї роботи є аналіз формування концепції немайнових прав батьків та дітей в Україні з огляду історичного розвитку законодавства щодо прав батьків та дітей, особливостей застосування норм, які регулюють основні немайнові права та інтереси дітей в Україні.

Главной целью этой работы является анализ формирования концепции неимущественных прав родителей и детей в Украине с учетом исторического развития законодательства о правах родителей и детей, особенностей применения норм, регулирующих основные неимущественные права и интересы детей в Украине.

The main goal of this work is to analyze the formation of the concept of the non-property rights of parents and children in Ukraine, taking into account the historical development of legislation on the rights of parents and children, especially the application of the rules governing the basic non-property rights and interests of children in Ukraine.

Література

1. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. С. 121–125.

2. Ромовська З.Р. Особисті немайнові права фізичних осіб. Українське право. 1997. Число 1. С. 48.
3. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. Москва : МГУ, 1972. С. 39–40.
4. Цивільне право України / за ред. Є.О. Харитонова. А.І. Дрішлюка. Одеса : Юридична література. Книга 1. 2006. С. 254.
5. Рясенцев В.А. Неимущественный интерес в советском гражданском праве. Уч. зап. Моск. Юрид. Ин-та. Москва, 1939. Вып. 1. С. 26–27.
6. Жакенов В.А. Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1984. С. 60–61.
7. Тагайназаров Ш.Т. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан в СССР. Душанбе : Дониш, 1990. С. 102.
8. Ромовская З.В. Личные неимущественные права граждан СССР : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1968. С. 29–30.
9. Советское семейное право / В.Ф. Маслов и др. Киев, 1981. С. 82.

